

MÖVZU № 5 : MƏHKƏMƏ-XƏTŞÜNASLIQ VƏ MƏHKƏMƏ MÜƏLLİFŞÜNASLIQ EKSPERTİZALARI

MÜHAZİRƏNİN PLANI:

1. Məhkəmə-xətşünaslıq ekspertizasının predmeti, obyektləri və növləri.
2. Məhkəmə-xətşünaslıq ekspertizanın keçirilməsi.
3. Məhkəmə-müəllifşünaslıq ekspertizası.

Ədəbiyyat:

1. Mayılov Ü.A., Musayev H.Ə., Ələkbərov H.F., İbrahimova Ə.İ., Haçiyev Q.H. «Məhkəmə-xətşünaslıq ekspertizasına materialların hazırlanması». Bakı, 1999.
2. Sarıcalinskaya K.Q., Cavadov F.M., Mahmudov A.M., Əliyev B. Ə. «Məhkəmə ekspertizası». Dərs vəsaiti. Bakı, 2003.
3. Sarıcalinskaya K.Q. «Kriminalistika». Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 1999.
4. Cavadov F.M., Ataşova R.H. «Sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizasının yaranması və inkişafı». Bakı, 1997.
5. Şləxov A.R. «Klassifikasiya sudebnıx ekspertiz i tipizatsiya ix zadaç». Moskva, 1977.
6. Rossinskaya E.R. «Sudebnaya ekspertiza v uqolovnom, grazhdanskom i arbitrazhnom proessee». Moskva, 1996.
7. Belkin R.S. «Kriminalistika». Uçebnik dlya vuzov. Moskva, 2001.
8. Kəzimov Q.İ., Melikov A.S., Musayev Q.A. «Osobennosti Azerbaydjanskoqo alfavita na baze latınskoqo qrafiki». Bakı, 1997.
9. Qaləşina E.İ., Smotrov S.A., Şaşkin.S.B., Molokov.G.P. Teoriya i praktika sudebnoy ekspertizı. ZAO izdatelstviy dom «Piter», 2003.

Giriş

Cinayətlərin açılmasında, mülki xarakterli məsələlərin həllində ən geniş istifadə olunan tədqiqat növlərindən biri də məhkəmə xətsünaslıq və müəllifşünaslıq ekspertizalardır. Məhkəmə xətsünaslıq ekspertizası kriminalistik ekspertizalarına aid olub bir neçə istiqamətdə həyata keçirilir. Onlara əlyazma mətnlərin, imzaların, həmçinin rəqəmli mətnlərin tədqiqini aid etmək olar. Digər növ ekspertizalar kimi məhkəmə xətsünaslıq ekspertizası da bir neçə mərhələdə aparılır. Bu növ ekspertizaların ilkin mərhələsi ekspertizaya hazırlıq tədbirləri aiddir. Bunlara ekspertizaya materialların hazırlanması, tədqiqatın məqsədinin müəyyən edilməsi, ekspert qarşısında qoyulan sualların dairəsi, tədqiqatın üsulunun müəyyən edilməsi və s. məsələlər aid edilir.

Tədqiqatın növbəti mərhələlərinə tədqiqatın aparılması və nəticələrin formalaşdırılması aiddir. Müəhazirədə bu mərhələlər də ətraflı tədqiq olunacaqdır.

Müəhazirədə ayrıca sual kimi məhkəmə müəllifşünaslıq ekspertizası da nəzərdən keçirilir. Bu növ ekspertizanın əsas məqsədi mətnin müəllifinin və onun sosial fiqrafik simasının xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi məqsədilə müvafiq sənədlərin tədqiqidir. Müəllifşünaslıq ekspertizasının əsas obyektləri əlyazmalar, bir sözlə müxtəlif üslubda icra olunmuş sənədlərin yazılı məzmunu təşkil edir. Onun həll etdiyi əsas məsələlər eyniləşdirici, diaqnostik və təsnifləşdirici xarakterli ola bilər. Müəllifşünaslıq ekspertizası istintaqın başlanğıcında, ehtimal olunan müəllif və şübhəli sənədin icraçısı aşkar olunmadıqda bir neçə sənəd mövcuddursa və onun icra olunub-olunmaması istintaq üçün əhəmiyyət kəsb edərsə, həmçinin mətnin icraçısının müxtəlif şəxslər olması ehtimal olunduqda və konkret müəllifin müəyyən olunması məsələsi istintaq üçün əhəmiyyət kəsb etdikdə təyin oluna bilər. Müəhazirədə sualın açıqlanmasında bu məsələlər ətraflı şərh olunacaqdır.

SUAL 1. MƏHKƏMƏ-XƏTŞÜNASLIQ EKSPERTİZASININ PREDMETİ, OBYEKTləri VƏ NÖVLƏRİ.

Kriminalistik ekspertizaların ən geniş sahələrindən biri də məhkəmə-xətşünaslıq ekspertizasıdır. Məhkəmə-xətşünaslığın yaranması XIX əsrə təsadüf edilir. Məhz həmin dövrdə kriminalistlər Bertilyan, Lokar, Burinski və digərlərinin həyata keçirdikləri araşdırmalar nəticəsində yazı xəttinin nəzəri-praktiki tədqiqatına başlanmışdır.

Məhkəmə-xətşünaslıq ekspertizasının müvəffəqiyyətlə keçirilməsini təmin etmək üçün zəruri materialların hazırlanması əsas faktorlardan biri sayılır. Ekspertizaya materialların göstərilən tələblərə müvafiq olaraq hazırlanması ekspert rəyinin əsaslı, e'tibarlı və inandırıcı olmasını təmin edir.

Ekspertiza üçün materialların hazırlanmasının aşağıdakı əsas prinsipləri var:

- a) xətşünaslıq ekspertizasının təyininin prosessual jəhətdən əsaslı olması;
- b) ekspertizanın vaxtında təyin olunması;
- v) ekspertizanın təyin olunmasına və ekspertiza ijrataına zəruriyyət yaradan faktiki xüsusatların ekspertə çatdırılmasının dəqiqliyi;
- q) tədqiq olunan obyektlərin əmələgəlmə mənbəyi haqqında mə'lumatların e'tibarlılığı.

Məhkəmə-xətşünaslıq ekspertizasına materialların hazırlanması üçün yuxarıda göstərilən prinsiplər müəyyən taktiki üsullar vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu taktiki üsullar isə ekspertizanın aparılması ilə bağlı JPM-nin normalarından, müvafiq təlimatlardan, metodik tövsiyələrdən irəli gəlir, həmçinin ekspert təjribəsi əsasında işlənilib hazırlanır. Taktiki üsullardan biri də ekspertizanın aparılması planının işlənilib hazırlanmasıdır. Burada materialların hazırlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Materialların hazırlanması planına isə aşağıdakılar aiddir:

1. Məhkəmə-xətşünaslıq ekspertizasının zəruriliyini əmələ gətirən şəraitinin analizi.

2. Xətşünaslıq qarşısında qoyulan sualların formalaşdırılması.
3. Ekspert qarşısında qoyulan sualların formalaşdırılması.
4. Ekspertizaya göndərilən maddi sübutların dairəsini müəyyənləşdirmək.

Burada aşağıdakılara əməl etmək lazımdır:

- a) xəşşünaslıq ekspertizasına əldə olunmuş maddi sübutlarıişə aid olan bütün sənədləri göndərmək lazımdır;
- b) xəşşünaslıq ekspertizasına maddi sübutun əsli təqdim olunmalıdır;
- v) ekspertizaya hansı nümunələrin və digər materialların göndərilməsi aydınlaşdırılmalıdır.

Məhkəmə-xəşşünaslıq ekspertizasına göndərilən yazı nümunələrini üç qrupa bölmək olar: sərbəst, şərti-sərbəst və eksperimental yazı nümunələri.

Sərbəst nümunələr ekspertizası tə'yin edildiyi jinayət işinin başlanmasınadək və onunla əlaqədar olmayaraq tədqiq edilən obyektin güman edilən ijrəçi tərəfindən ijrə edilən və ekspert müqayisəediji materiallar qismində təqdim edilən əlyazmalar başa düşülür. Sərbəst nümunələrin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ijrəçi onun əlyazmalarından ekspertizanın aparılmasında müqayisə qismində istifadə ediləjəyini güman etmir. Buna görə də bir qayda olaraq, onların öz xəttini (imzası ilə) şüurlu surətdə dəyişdirmək niyyəti olmadan ijrə edir. Xidməti yazışmalara aid olub müxtəlif sənədlərdə əl ilə ijrə edilmiş mətnlər, yazılar, imzalar, təjümeyi-hallar, anketlər, ərizələr, şəxsi məktublar, ijmallar, ödəniş jədvəlləri, kassa mədaxil və məxarij orderləri, kitabxana formulyarları və s. sərbəst nümunələrə aiddir.

Şərti-sərbəst nümunələr tədqiq olunan obyektin güman edilən ijrəçi tərəfindən ekspertizanın tə'yin edildiyi işin qaldırılmasından sonra xüsusi olaraq ekspertiza üçün ijrə olmadan və ekspertə müqayisəli materiallar qismində təqdim edilən əlyazmalar başa düşülür. Onlar həmin işlə əlaqədar ola və olmaya da bilər. Şərti-sərbəst nümunələrin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ijrəçi onun əlyazmalarından ekspertizanın

aparılmasında müqayisəediji material qismində istifadə edilməsi imkanını güman edə bilər və onları xəttin (imzasını) şüurlu dəyişmə niyyəti ilə ijrə edə bilər. Şərti-sərbəst nümunələrə misal olaraq müxtəlif izahatlarda, ərizələrdə və digər sənədlərdə olan mətnləri, yazıları və imzaları göstərmək olar.

Eksperimental nümunələr tədqiq edilən obyektin güman edilən ijrəçisi tərəfindən ekspertizanı tə'yin edən şəxsin iştirakı ilə ijrə olunan və xüsusi olaraq ekspertiza aparmaq üçün ekspertə müqayisəli materiallar qismində təqdim edilən yazı xətlərinə deyilir. Eksperimental nümunələrin səjiyyəviliyi aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Nümunələrin seçilməsi təqdim edilən əlyazmaların idarə olunma şərtlərinə yaxın şəraitdə həyata keçirilir (uyğun olan müqayisəli material əldə etmək məqsədilə).
2. İjrəçi bilir ki, onun əlyazmaları ekspertizanın aparılmasında müqayisəli material qismində istifadə ediləjəkdir və buna görə də onları öz xəttini (imzasını) şüurlu dəyişmə niyyəti ilə ijrə edə bilər.

Eksperimental nümunələr müstəqil nümunələrdən, diktə edilməklə ijrə olunan yazı nümunələrindən, müəyyən növ şriftlə ijrə edilmiş nümunələrdən, konkret xarici şəraitdə ijrə olunmuş nümunələrdən və s. ibarət olar.

Müstəqil eksperimental nümunələr müstəntiq və məhkəmə tərəfindən xidməti otaqda yazını ijrə edənin sərbəstliyi şəraitində alınır. Məsələn, hər hansı bir hadisə barədə izahat, şəxsin tərcümeyi-halı və s. yazdırılır.

Diktə edilməklə eksperimental yazı nümunəsi müstəqil nümunə alındıqdan və buna jiddi olaraq hazırlaşdıqdan sonra alınmalıdır. Diktə ediləjək mətni qabaqjadan hazırlamaq zəruridir. Müəyyən növ şriftlə yazılan eksperimental nümunələr şübhə edilən şəxsdən və ya təqsirləndirilən şəxsdən o zaman götürülür ki, tədqiq olunan sənəd də müəyyən növ şriftlə yazılmış olsun.

Xətşünaslıq ekspertizasının keçirilməsi üçün nümunələr kifayət qədər olmalıdır.

Nümunələrin kifayət miqdarı isə onların elə bir həjmi deməkdir ki, bu, tədqiq olunan mətnə (imzada) jəmləşən bütün əlamətlərin tutuşdurularaq müqayisə edilməsinə şərait yaradır.

Təqdim olunan nümunələrin dəqiq miqdarı barədə vahid tövsiyələr vermək mümkün olmasa da, qeyd etmək lazımdır ki, sərbəst xətt nümunələri 5-6-dan az olmayan müxtəlif xarakterli sənədlərdə, sərbəst imza nümunələri isə 10-dan az olmayan sənədlərdə təqdim olunmalıdır. Eksperimental xətt nümunələri 12 vərəqdən az olmayaraq, eksperimental imza nümunələri isə 30-40-dan az olmayaraq (vərəqlərin hər birində 5-6 imza) götürülməlidir.

Eksperimental yazı nümunələrinin götürülməsi Azərbaycan Respublikası JPM-nin 273, 275 və 276-jı maddələrinə müvafiq olaraq həyata keçirilir.

Məhkəmə-xətşünaslıq ekspertizasındakı həll edilən suallar:

1. Sənəddə olan mətn göstərilən şəxs tərəfindən icra olunubmu?
2. Təqdim edilmiş yazı mətni bir və ya bir neçə şəxs tərəfindən icra olunmuşdurmu?
3. Təqdim edilən bir neçə sənəddə olan mətnlər bir şəxs tərəfindən icra olunmuşdurmu?
4. Mətn qeyri-adi şəraitdə icra olunmuşdurmu?
5. Təqdim edilmiş yazı mətni nə vaxt icra olunmuşdur?
6. Mətn kim tərəfindən (qadın və ya kişi) tərəfindən icra edilmişdir?
7. Mətn qəsdən dəyişdirilmiş xətlə və ya müəyyən bir şəxsin xəttinə oxşatmaq məqsədilə icra edilmişdirmi?
8. Əlyazma mətnin müəllifi hansı yaş qrupuna aiddir?
9. Mətnə əlavə edilən sözlər və rəqəmlər başqa şəxs tərəfindən icra olunmuşdurmu?

YAZI XƏTTİNİN ÜMUMİ ƏLAMƏTLƏRİ.

Yazı - bu, insan fikrinin qrafik işarələr vasitəsi ilə qeyd edilməsi kimi başa düşülür. Kriminalistik ekspertizanın ən geniş yayılmış növlərindən biri yazının kriminalistik ekspertizasıdır. Qrafik əlamətlər müəyyən şəxsin xəttinin qrafik işarələrlə əlyazmasında əks etdirilməsidir. Xətt isə sözün tam mənasında yazı üçün vermiş hərəkətlər sistemidir. Əlyazması qrafik işarələr şəklində bu sistemi əks etdirir ki, bu da bir növ həmin hərəkətlərin izidir. Vermiş hərəkətlərin bu sistemi insanın özü tərəfindən işlənir və anadangəlmə qabiliyyət deyildir. Vermişin yaranmasının əsasını dinamik stereotip təşkil edir. Vermiş insanın şüurlu olaraq müəyyən hərəkəti dəfələrlə təkrar etməsi nəticəsində əmələ gəlir. Məşq etmə nəticəsində daima dinamik stereotip yaranır və əsəb zəhməti xeyli yüngülləşir. Əlin müəyyən konkret hərəkətlərinin dəfələrlə təkrar edilməsi insana imkan verir ki, şüurun xüsusi nəzarəti tələb olunmadan və avtomatik olaraq işlə edilən yazı texnikasını inkişaf etdirdirsin. Qrafik işarələrin işlə edilməsində əlin avtomatik hərəkətləri həmin işarələrin asanlıqla əks etdirilməsi deməkdir ki, bunun hesabına da qrafik işarələrin işlə edilməsi insan şüurunun nəzarəti olmadan mümkün olur. Nəticədə isə əsas fikrin yazının məzmununa verilməsinə imkan yaranır. Yazını işlə edən öz əsas diqqətini yazıda əks etdirməli olduğu fikrə verir.

Psixologiya-pedaqogika elmlərinin müddəalarına əsaslanaraq yazı verdişini üç qrupa bölmək olar:

1) *Texniki verdiş* - bu, yazını işlə edənin yazı üsulları və qabiliyyətini düzgün ifadə etmə bəjarıdır (yazı alətini tutmağı bəjarmaq, vərəqənin yerləşdirilməsi, hərəkətlərin əlaqələndirilməsi və i.a.).

2) *Qrafik verdiş* - əlin və yazı alətinin hərəkətləri ilə qrafik işarələri əks etdirmək və onları bir-biri ilə əlaqələndirməyi bəjarmaqdan ibarətdir.

3) *Orfoqrafik verdişlər* - hərfi işarələri düzgün müəyyən etmək və onların yazı qaydasını dərk etmək deməkdir.

Yazını ijrada edənın eyniləşdirilməsi üçün qrafik və texniki vərđişlər daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu vərđişlər aydın görünür, sabit olur və fərđi xarakter daşıyır.

Yazı hərəkət vərđişlərinin dərəcəsi və xarakterini əks etdirən ümumi əlamətlər:

Bunlara aiddir:

Vərđişlik dərəcəsi, yazının ijrasında hərəkətlərin koordinasiyası, yazının tempi, hərəkətlərin mürəkkəbliyinə görə yazının quruluşu.

a) yazı vərđişinə görə:

☞ yüksək vərđişli yazı xətləri - nisbətən yüksək sür'ətlə uyğunlaşmış və yüksək, yaxud yüksəyə yaxınlaşan hərəkət əlaqələndirilməsi (koordinasiyası) ilə xarakterizə olunmuş yazı səriştəsini əks etdirən formalaşmış xətlər başa düşülür;

☞ orta yazı vərđişli yazı xətləri - əlaqəli və tezyazmanın praktik mənimsənilməsinin tamamlanmamış mərhələdə olub, orta sür'əti və hərəkət əlaqələndirilməsi ilə xarakterizə edilən tam formalaşmamış xətlər nəzərdə tutulur;

☞ aşağı vərđişli yazı xətləri - yazı vərđişinin yaranmasının ilkin mərhələsini ifadə edən və az sabitliyi, yavaş sür'əti və hərəkətlərin aşağı əlaqəliyi ilə xarakterizə olunan yetkinləşməmiş xətlər başa düşülür. Aşağı vərđişli xətlərə aiddir: yazı tə'limi dövrü üçün səjiyyəvi olan şagird xətləri, ilkin dövrlərdə yazı tə'limini dayandırmış və gejd-gejd yazan;

b) hərəkətlərin əlaqələndirilməsi - yazı hərəkət vərđişinin yetkinləşməsi dərəcəsindən və keyfiyyətindən asılı olaraq yazan şəxsin hərəkətinin əlaqəliliyinin ifadə xətt əlaməti başa düşülür;

v) yazıda hərəkət sür'əti - əlyazmanın ijrada olunma sür'ətini əks etdirən xətt əlaməti başa düşülür. Sür'ətlər adət edilmiş, tezləşdirilmiş, yavaşdılmış, qeyri-bərabər olurlar:

q) tezləşdirilmiş sür'ət - əlyazmanın ijasında şəxsin yazı hərəkətlərinin adət edilməmiş tezləşdirilməsidir. Yazı işarələrinin bəsitləşdirilməsində, sözlərin ixtisar edilməsində və axıradək yazılmasında, sözlərdə hərflərin buraxılmasında, iri hərflərin əlaqələndirilməsinin aşağı salınmasında və s. İfadə olunur;

d) yavaşdılmış sür'ət əlyazmanın ijası zamanı şəxsin yazı hərəkət sür'ətinin vərdişsiz yavaşdılması başa düşülür. Yazı işarələrinin və onların elementlərinin qırıq-qırıq ija olunmasında, jizgilərinin başlanğıcının və bitməsinin küt olmasında, hərflərin müxtəlif hissələrinin qalınlaşmasında və s. təzahür olunur.

Qeyri-bərabər sür'ət-əlyazmanın fraqmentlərinin ija edilməsində yazan şəxsin əl hərəkətlərinin müxtəlif sür'əti. Əlaqələndirmədə müxtəlif hərəkət sür'ətləri ifadə olunur.

q) Xəttin quruluşuna görə növləri:

☞ *sadə* - standart yazılarla müəyyən edilmiş hərəkət sisteminə daha çox javab verən xətlər:

☞ *bəsitləşdirilmiş* - standart yazılardan hərəkət sistemi mürəkkəbliyinin azalmasına doğru gedən xətlər;

☞ *mürəkkəbləşdirilmiş* - standart yazılardan hərəkət sistemi mürəkkəbli-yinin artmasına doğru meyl edən xətlər.

Hərəkətin struktur xarakteristikasını əks etdirən ümumi əlamətlər:

a) *hərəkətin forması* - ən geniş yayılmış forma, düzxətli-qövs hərəkət forması təşkil edir:

☞ bujaq formalı hərəkət;

☞ ilgək formalı hərəkət;

☞ dalğavari formalı hərəkət.

b) *hərəkətin istiqaməti*:

☞ sağa meyilli yazı xətti (sağ tərəfə meyl 65^0 dərəcə təşkil edir);

☞ sola meyilli yazı xətti;

☞ üfüqi yazı xətti.

Məhkəmə-xətsünaslıq tədqiqatının metodikası:

Yazı xəttinin tədqiqat prosesi aşağıdakı mərhələlərə bölünür:

- ☞ tədqiqata hazırlıq mərhələsi;
- ☞ ayrılıqda tədqiqat mərhələsi;
- ☞ müqayisəli tədqiqat mərhələsi;
- ☞ müəyyən edilmiş uyğunluqların və fərqlərin qiymətləndirilməsi.

Tədqiqata hazırlıq mərhələsində ekspert təqdim edilmiş yazı nümunələrini nəzərdən keçirir. Həmin nümunələrin jinayət-prosessual qanunverijiliyinin normalarına uyğunluğunu və tədqiqatın keçirilməsi üçün kifayət qədər olmasını yoxlayır. Tədqiqatın aparılması üçün zəruri texniki-kriminalistik vasitələri hazırlayır.

Ayrılıqda tədqiqat zamanı xəttin dəyişdirilməsi əlamətlərinin olub-olmadığını, həmçinin yazının qeyri-adi şəraitində icra edilməsi əlamətlərini müəyyən edir.

Dəyişdirilmiş yazı xətti tədqiq edilərkən iki qrup əlamətlər müəyyən olunmalıdır:

- ☞ yazı işarələrinin ümumi quruluşunun dəyişdirilməsi nəticəsində əmələ gələn xətt əlamətləri;
- ☞ yazını icra edən şəxsin normal yazısına məxsus olan və sabitliyi nəticəsində tədqiq olunan yazıda göstərilən əlamətlər.

Azərbaycan dilində icra olunan əlyazma və ya imzaların ayrılıqda tədqiqatı zamanı ilk növbədə yazı nitqinin əlamətləri müvafiq təsnifata uyğun olaraq öyrənilir. Bu mərhələdə xəttin topoqrafik əlamətlərinə də fikir vermək vacibdir. Ayrılıqda tədqiqat zamanı yazı xəttinin xüsusi əlamətlərinin öyrənilməsi qarşıda duran əsas məsələlərin həlli üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusi əlamətlərin müəyyən edilməsi və öyrənilməsi əlifba hərflərinin tətbiqinə əsasən tədqiq edilir. Xüsusi əlamətləri tədqiq olunan və öyrənilən hərflər ayrıca jədvəldə qeyd olunur və həmin əlamətlər oxlarla göstərilir.

Müqayisəli tədqiqatda ayrılıqda tədqiqat zamanı müəyyən edilən adlı eyniləşdirmə əlamətləri müqayisə edilir.

Müqayisəli tədqiqat ilk növbədə yazı xəttini ümumi, topoqrafik əlamətləri əsasında aparılır. Müqayisəli tədqiqat mərhələsinin mərkəz hissəsini isə xüsusi əlamətlərin eyniləşdirilməsi təşkil edir. Bu zaman xüsusi əlamətlərin müqayisəsi ayrılıqda tədqiqat zamanı tətbiq edilən ardıcılıqla həyata keçirilir. Müqayisəli tədqiqat zamanı yazının eyniləşdirmə əlamətləri aşağıdakı keyfiyyətlərə malik olmalıdır: xarakterlik, sabitlik, az təsadüf edilən, özünəməxsus forma və ölçü, yerləşdirmə qaydası, digər əlamətlərlə spesifik uyğunluğu təşkil etmək (K.Q.Sarıjalinskaya - "Kriminalistika", Bakı, 1999, XVIII fəsil).

Ekspert tədqiqatının sonunju mərhələsi- müəyyən edilmiş uyğunluqların və fərqlərin qiymətləndirilməsidir. Bu zaman ekspert müqayisəli tədqiqat zamanı yazının keyfiyyət və kəmiyyət əlamətlərini uyğunlaşdırmaq və fərqləndirmək vasitəsi ilə tədqiqatının ümumi nəticəsini qiymətləndirir.

Yazı xəttinin xüsusi əlamətləri xəttin xassəsi olub, əlyazmanın ayrı-ayrı hərflərində əks olunur və onların icra olunması xüsusiyyətlərini xarakterizə edir.

Yazı-hərəkət vərdişlərinin xassələrində olan fərqlərdən asılı olaraq, yazı xəttinin xüsusi əlamətlərini üç qrupa bölmək olar:

☞ yazı-hərəkət vərdişlərinin formalaşmasının xarakterini və dərəcəsini, ayrı-ayrı hərf işarələrinin icra sür'ətini, hərflərin icrasında hərəkətin mürəkkəbliyini əks etdirən xüsusi əlamətlər;

☞ hərəkətin quruluş xarakterini, hərflərin icrasında hərəkətin formasını, hərf və onun elementlərinin icrasında hərəkətin davamlılığını, hərflərin icrasındaa hərəkətlərin sayını, hərf və elementlərin icrasının əsas növünü, hərf elementlərinin icrasında hərəkətin ardıcılığını göstərən xüsusi əlamətlər;

hərəkətin nisbi yerləşməsinə, hərflər və elementlərin iyrasında başlanğıj və bitmə nöqtələrini, hərflər, elementlərin iyrasında birləşmə və kəsişmə nöqtələrinin iyrasında hərəkətin yerləşməsinə göstərən əlamətlər

Məhkəmə xəşünaslıq ekspertizası qrupu.

Növlər və növdaxili ekspertizalar çoxluğu:

A. Mətnlərin (yazıların) tədqiqi ekspertiza növü.

- a) adi yazılmış mətnlərin tədqiqatı;
- b) bilərəkdən dəyişdirilməyə çalışaraq yazılmış mətnlərin tədqiqi;
- v) başqa şəxsin xəttinə oxşatmaqla yazılmış mətnlərin tədqiqi;
- q) çap şrifflərinə oxşatmaqla yazılmış mətnlərin tədqiqi;
- d) sol əllə yazılmış mətnlərin tədqiqi;
- e) yazanın qeyri-adi vəziyyətdə olduğı halda yazdığı mətnlərin tədqiqi;
- c) yazanın qeyri-adi şəraitdə yazdığı mətnlərin tədqiqi;
- z) yaşın, jinsin, xəstəliyin, ixtisas qrupunun tə'yin edilməsi üçün aparılan tədqiqatlar.

B. İmzaların tədqiqi ekspertiza növü:

- a) şəxsin adi şəraitdə və adi halındakı imzalarının tədqiqi;
- b) bilərəkdən dəyişdirilmiş imzaların tədqiqi ("avtofırılacaq");
- v) qeyri-adi şəraitdə və qeyri-adi haldakı imzaların tədqiqi;
- q) oxşadılmış (gözəyarı və ya məşq etməklə) imzaların tədqiqi;
- d) olmayan (namə'lum) şəxslər adına olan imzaların tədqiqi.

V. Rəqəmli mətnlərin tədqiqi ekspertiza növü:

- a) adi qaydada yazılmış rəqəmli mətnlərin tədqiqi;
- b) bilərəkdən dəyişdirilmiş rəqəmli mətnlərin tədqiqi;
- v) çap rəqəmlərinə bənzətməklə yazılmış mətnlərin tədqiqi;
- q) sol əllə yazılmış rəqəmli mətnlərin tədqiqi;
- d) qeyri-adi vəziyyətdə olan halda yazılmış rəqəmli mətnlərin tədqiqi;

- e) qeyri-adi şəraitdə yazılmış rəqəmli mətnlərin tədqiqi;
- c) digər şəxsin xəttinə bənzətməklə yazılmış rəqəmli mətnlərin tədqiqi.

2. Məhkəmə-müəllifşünaslıq ekspertizalar qrupu.

A. Sənədin müəllifinin eyniləşdirilməsi ekspertiza növü.

B. Sənədin müəllifinin qrup mənsubiyyətini (spesifik xüsusiyyət və görünüşünün) tə'yini ekspertiza növü.

3. Məhkəmə-sənədsünaslıq ekspertizası (sənədlərin texniki ekspertizası) qrupu:

A. Sənədlərin rekvizitlərinin ekspertizası növü:

- a) imzaların və əlyazmaların kağıza qeyd olunma üsulunun tə'yini üçün aparılan tədqiqat;
- b) sənədin məzmununun dəyişdirilməsi faktının və üsulunun tə'yini üçün aparılan tədqiqat;
- v) görünməyən və ya zəif görünən mətnlərin aşkarlanması üçün aparılan tədqiqat;
- q) sənədin və ya onun fraqmentlərinin hazırlanma vaxtlarının tə'yini üçün aparılan tədqiqat;

B. Möhür (çap) formaları və qurğularının əkslərinin ekspertiza növü:

- a) möhür və ştampların əkslərinin tədqiqi;
- b) makina mətnlərinin və ya digər çap maşınlarının mətnlərinin tədqiqi;
- v) poliqrafiya məhsullarının tədqiqi;

V. Sənədlərin materiallarının ekspertizası növü:

- a) mətnin boya materiallarının - mürəkkəb, qələm, tuş, poliqrafiya və ştempel boyalar, sürətçıxardıcı kağız, yazı makinaları lentləri və s. tədqiqi;
- b) mətnin yazıldığı materialın - kağız, karton, faner və s. tədqiqi;
- v) köməkçi maddələrin - yapışqanlar, qoruyucu laylar, laklar və s. tədqiqi.

SUAL 2. MƏHKƏMƏ-XƏTŞÜNASLIQ EKSPERTİZANIN KECİRİLMƏSİ

Məhkəmə-xəşünaslıq ekspertizasının müvəffəqiyyətlə keçirilməsini təmin etmək üçün zəruri materialların hazırlanması əsas faktorlardan biri sayılır. Ekspertizaya materialların göstərilən tələblərə müvafiq olaraq hazırlanması ekspert rəyinin əsaslı, e'tibarlı və inandırıcı olmasını təmin edir.

Ekspertiza üçün materialların hazırlanmasının əsas prinsipləri :

- a) xəşünaslıq ekspertizasının təyininin prosessual jəhətdən əsaslı olması;
- b) ekspertizanın vaxtında təyin olunması;
- v) ekspertizanın təyin olunmasına və ekspertiza ijrəatına zəruriyyət yaradan faktiki xüsusatların ekspertə çatdırılmasının dəqiqliyi;
- q) tədqiq olunan obyektlərin əmələgəlmə mənbəyi haqqında məlumatların e'tibarlılığı.

Məhkəmə-xəşünaslıq ekspertizasına materialların hazırlanması üçün yuxarıda göstərilən prinsiplər müəyyən taktiki üsullar vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu taktiki üsullar isə ekspertizanın aparılması ilə bağlı JPM-nin normalarından, müvafiq təlimatlardan, metodik tövsiyələrdən irəli gəlir, həmçinin ekspert təjribəsi əsasında işlənilib hazırlanır. Taktiki üsullardan biri də ekspertizanın aparılması planının işlənilib hazırlanmasıdır. Burada materialların hazırlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Materialların hazırlanması planına isə aşağıdakılar aiddir:

5. Məhkəmə-xəşünaslıq ekspertizasının zəruriliyini əmələ gətirən şəraitinin analizi.

6. Xəşünaslıq qarşısında qoyulan sualların formalaşdırılması.

7. Ekspert qarşısında qoyulan sualların formalaşdırılması.

8. Ekspertizaya göndərilən maddi sübutların dairəsini müəyyənləşdirmək.

Burada aşağıdakılara əməl etmək lazımdır:

- a) xəşünaslıq ekspertizasına əldə olunmuş maddi sübutlarıişə aid olan bütün sənədləri göndərmək lazımdır;
- b) xəşünaslıq ekspertizasına maddi sübutun əsli təqdim olunmalıdır;

v) ekspertizaya hansı nümunələrin və digər materialların göndərilməsi aydınlaşdırılmalıdır.

Məhkəmə-xətsünaslıq ekspertizasının keçirilməsinə hazırlıq

Tədqiqat materialların hazırlanması: bilavasitə tədqiqat obyektinin müəyyən edilməsi; ekspertizanın keçirilməsi mümkünlü-yünün aydınlaşdırılması; xüsusi ədəbiyyat-ların öyrənilməsi, mütəxəssislərdən məsləhətlərin alınması; ekspert qarşısında qoyulan sualların formalaşdırılması.

Müqayisəli tədqiqat üçün materialların hazırlanması: müstəntiqin qərarına əsasən müqayisəli tədqiqat üçün nümunələrin alınması; ekspertizanın tərkib hissəsi kimi müqayisəli tədqiqat üçün nümunələrin əldə edilməsi və prosessual leqallaşdırılması; əməliyyat-axtarış tədbirləri çərçivəsində müqayisəli tədqiqat üçün nümunələrin alınması; istintaq hərəkətlərinin keçirilməsində müqayisəli tədqiqat üçün nümunələrin alınması.

Ekspertin təqdim olunmuş materiallarla tanış olması: qoyulmuş suallara cavab verilməsi mümkünlüyünün aydınlaşdırılması; müqayisəli tədqiqat üçün nümunələrin mötəbərlik, uyğunluq və kifayət olması nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirilməsi; zəruri hallarda ekspertizanın keçirilməsi üçün əlavə materialların tələb edilməsi.

Təqdim olunan mətnin ijra olunma şəraiti və vaxtı barədə məlumatların toplanması: -mətni güman edilən ijraçının fiziki çatışmazlıqları barədə məlumatların alınması; yoxlanılan şəxsin hansı əllə (sağ və ya sol) yazı yazmasının aydınlaşdırılması; tədqiq olunan əlyazmanın imkan daxilində vaxt və hansı şəraitdə ijra olunmasının aydınlaşdırılması;

Məhkəmə-xətsünaslıq ekspertizasına göndərilən yazı nümunələrini üç qrupa bölmək olar: sərbəst, şərti-sərbəst və eksperimental yazı nümunələri.

Sərbəst nümunələr ekspertizası təyin edildiyi jinayət işinin başlanmasınadək və onunla əlaqədar olmayaraq tədqiq edilən obyektin güman edilən ijrəçi tərəfindən ijrə edilən və ekspert müqayisəediji materiallar qismində təqdim edilən əlyazmalar başa düşülür. Sərbəst nümunələrin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ijrəçi onun əlyazmalarından ekspertizanın aparılmasında müqayisə qismində istifadə ediləjəyini güman etmir. Buna görə də bir qayda olaraq, onların öz xəttini (imzası ilə) şüurlu surətdə dəyişdirmək niyyəti olmadan ijrə edir. Xidməti yazışmalara aid olub müxtəlif sənədlərdə əl ilə ijrə edilmiş mətnlər, yazılar, imzalar, təjümeyi-hallar, anketlər, ərizələr, şəxsi məktublar, ijmallar, ödəniş jədvəlləri, kassa mədaxil və məxarij orderləri, kitabxana formulyarları və s. sərbəst nümunələrə aiddir.

Şerti-sərbəst nümunələr tədqiq olunan obyektin güman edilən ijrəçi tərəfindən ekspertizanın təyin edildiyi işin qaldırılmasından sonra xüsusi olaraq ekspertiza üçün ijrə olmadan və ekspertə müqayisəli materiallar qismində təqdim edilən əlyazmalar başa düşülür. Onlar həmin işlə əlaqədar ola və olmaya da bilər. Şerti-sərbəst nümunələrin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ijrəçi onun əlyazmalarından ekspertizanın aparılmasında müqayisəediji material qismində istifadə edilməsi imkanını güman edə bilər və onları xəttin (imzasını) şüurlu dəyişmə niyyəti ilə ijrə edə bilər. Şerti-sərbəst nümunələrə misal olaraq müxtəlif izahatlarda, ərizələrdə və digər sənədlərdə olan mətnləri, yazıları və imzaları göstərmək olar.

Eksperimental nümunələr tədqiq edilən obyektin güman edilən ijrəçisi tərəfindən ekspertizanı təyin edən şəxsin iştirakı ilə ijrə olunan və xüsusi olaraq ekspertiza aparmaq üçün ekspertə müqayisəli materiallar qismində təqdim edilən yazı xətlərinə deyilir. Eksperimental nümunələrin səjiyyəviliyi aşağıdakılardan ibarətdir.

3. Nümunələrin seçilməsi təqdim edilən əlyazmaların idarə olunma şərtlərinə yaxın şəraitdə həyata keçirilir (uyğun olan müqayisəli material əldə etmək məqsədilə).

4. İjraçı bilir ki, onun əlyazmaları ekspertizanın aparılmasında müqayisəli material qismində istifadə ediləjəkdir və buna görə də onları öz xəttini (imzasını) şüurlu dəyişmə niyyəti ilə ijra edə bilər.

Eksperimental nümunələr müstəqil nümunələrdən, diktə edilməklə ijra olunan yazı nümunələrindən, müəyyən növ şriftlə ijra edilmiş nümunələrdən, konkret xarici şəraitdə ijra olunmuş nümunələrdən və s. ibarət olar.

Müstəqil eksperimental nümunələr müstəntiq və məhkəmə tərəfindən xidməti otaqda yazını ijra edənin sərbəstliyi şəraitində alınır. Məsələn, hər hansı bir hadisə barədə izahat, şəxsin tərcümeyi-halı və s. yazdırılır.

Diktə edilməklə eksperimental yazı nümunəsi müstəqil nümunə alındıqdan və buna ciddi olaraq hazırlaşdıqdan sonra alınmalıdır. Diktə ediləjək mətni qabaqjadan hazırlamaq zəruridir. Müəyyən növ şriftlə yazılan eksperimental nümunələr şübhə edilən şəxsdən və ya təqsirləndirilən şəxsdən o zaman götürülür ki, tədqiq olunan sənəd də müəyyən növ şriftlə yazılmış olsun.

Xətşünaslıq ekspertizasının keçirilməsi üçün nümunələr kifayət qədər olmalıdır.

Nümunələrin kifayət miqdarı isə onların elə bir həjmi deməkdir ki, bu, tədqiq olunan mətnə (imzada) jəmləşən bütün əlamətlərin tutuşdurularaq müqayisə edilməsinə şərait yaradır.

Təqdim olunan nümunələrin dəqiq miqdarı barədə vahid tövsiyələr vermək mümkün olmasa da, qeyd etmək lazımdır ki, sərbəst xətt nümunələri 5-6-dan az olmayan müxtəlif xarakterli sənədlərdə, sərbəst imza nümunələri isə 10-dan az olmayan sənədlərdə təqdim olunmalıdır. Eksperimental xətt nümunələri 12 vərəqdən az olmayaraq, eksperimental

imza nümunələri isə 30-40-dan az olmayaraq (vərəqlərin hər birində 5-6 imza) götürülməlidir.

Eksperimental yazı nümunələrinin götürülməsi Azərbaycan Respublikası JPM-nin 273, 275 və 276-jı maddələrinə müvafiq olaraq həyata keçirilir.

Məhkəmə-xətsünaslıq ekspertizasında həll edilən suallar:

10. Sənəddə olan mətn göstərilən şəxs tərəfindən icra olunubmu?
11. Təqdim edilmiş yazı mətni bir və ya bir neçə şəxs tərəfindən icra olunmuşdurmu?
12. Təqdim edilən bir neçə sənəddə olan mətnlər bir şəxs tərəfindən icra olunmuşdurmu?
13. Mətn qeyri-adi şəraitdə icra olunmuşdurmu?
14. Təqdim edilmiş yazı mətni nə vaxt icra olunmuşdur?
15. Mətn kim tərəfindən (qadın və ya kişi) tərəfindən icra edilmişdir?
16. Mətn qəsdən dəyişdirilmiş xətlə və ya müəyyən bir şəxsin xəttinə oxşatmaq məqsədilə icra edilmişdirmi?
17. Əlyazma mətnin müəllifi hansı yaş qrupuna aiddir?
18. Mətnə əlavə edilən sözlər və rəqəmlər başqa şəxs tərəfindən icra olunmuşdurmu?

SUAL 3. MƏHKƏMƏ-MÜƏLLİFŞÜNASLIQ EKSPERTİZASI

Məhkəmə-müəllifşünaslıq ekspertizalar qrupu.

- A.** *Sənədin müəllifinin eyniləşdirilməsi ekspertiza növü.*
- B.** *Sənədin müəllifinin qrup mənsubiyyətini (spesifik xüsusiyyət və görünüşünün) tə'yini ekspertiza növü.*

Məhkəmə-sənədsünaslıq ekspertizası (sənədlərin texniki ekspertizası) qrupu:

A. *Sənədlərin rekvizitlərinin ekspertizası növü:*

- a) imzaların və əlyazmaların kağıza qeyd olunma üsulunun tə'yini üçün aparılan tədqiqat;
- b) sənədin məzmununun dəyişdirilməsi faktının və üsulunun tə'yini üçün aparılan tədqiqat;
- v) görünməyən və ya zəif görünən mətnlərin aşkarlanması üçün aparılan tədqiqat;
- q) sənədin və ya onun fraqmentlərinin hazırlanma vaxtlarının tə'yini üçün aparılan tədqiqat;

B. *Möhür (çap) formaları və qurğularının əkslərinin ekspertiza növü:*

- a) möhür və ştampların əkslərinin tədqiqi;
- b) makina mətnlərinin və ya digər çap maşınlarının mətnlərinin tədqiqi;
- v) poliqrafiya məhsullarının tədqiqi;

V. *Sənədlərin materiallarının ekspertizası növü:*

- a) mətnin boya materiallarının - mürəkkəb, qələm, tuş, poliqrafiya və ştempel boyalar, sürətçıxardıcı kağız, yazı makinaları lentləri və s. tədqiqi;
- b) mətnin yazıldığı materialın - kağız, karton, faner və s. tədqiqi;
- v) köməkçi maddələrin - yapışqanlar, qoruyucu laylar, laklar və s. tədqiqi.

Jinayət tətbiqi üzrə ibtidai araşdırma və məhkəmə baxışı zamanı müstəntiq və məhkəmə zəruri hallarda kriminalistik ekspertizanın bir növü olan sənədlərin texniki ekspertizasının köməyindən də istifadə edirlər.

Sənədlərin texniki-kriminalistik tədqiqatının əsas vəzifələrinə aiddir:

- a) sənədin həqiqi və ya saxta olmasının müəyyən edilməsi;
- b) mətbəə qurğularının eyniləşdirilməsi;
- v) sənədin ilkin məzmununun müəyyən edilməsi.

Sənədlərin texniki-kriminalistik tədqiqatının nəticəsinin effektivliyi isə ekspertin sənədlərinin hazırlanma texnologiyasının və jinayətkar tərəfindən edilən saxtalaşdırma üsullarını bilməsindən çox asılıdır.

Sənədlərin saxtalaşdırılmasının üsulları.

İstintaq və ekspert təjribəsinə əsaslanaraq sənədlərin saxtalaşdırılma-sının aşağıdakı üsullarını sadalamaq olar.

Pozma - sənədin mətninin mexaniki olaraq dəyişdirilməsi başa düşülür. Pozmanın əlamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- ☞ pozmaya mə'ruz qalmış hissədə vərəqin nazikləşməsi;
- ☞ vərəq torunun ştrixlərinin və xətlərinin pozulması;
- ☞ pozmaya mə'ruz qalmış yerlərdə hərf və rəqəm qalıqlarının qalması;
- ☞ pozmaya mə'ruz qalmış yerlərdə yeni yazılmış mətnin mürəkkəbinin yazılması;
- ☞ pozmaya mə'ruz qalmış hissədə rəqəmin rənginin qismən dəyişməsi.

Yuxarıda sadalanan pozmanın əlamətləri keçən yanakı, dağılan işıq şüalarında zərrəbin və mikroskoplardan istifadə etməklə, həmçinin ultrabənövşəyi şüalardan istifadə etməklə aşkar olunur.

Pozmaya mə'ruz qalmış ilkin mətnin oxunulması üçün kompleks fiziki-kimyəvi metodlardan mətnin görünməyən hissəsi lüminessensiya

edilərək spektrin həm görünən, həm də infraqırmızı sahələrində yerləşdirməklə aşkar etmək mümkün olur.

Kimyəvi pozma - mətnin kimyəvi reaktivlər vasitəsi ilə pozulması başa düşülür.

Kimyəvi pozmanın əlamətlərinə aşağıdakılar aiddir:

- ☞ pozmaya mə'ruz qalmış hissədə vərəq parlaqlığının itməsi;
- ☞ həmin hissədə vərəqin qismən nazikləşməsi;
- ☞ həmin hissədə vərəqin rənginin dəyişməsi;
- ☞ vərəq torunun pozulması, yazı ştrixlərinin dəyişməsi və mürəkkəb yayımlarının əmələ gəlməsi.

Kimyəvi pozmanın ultrabənövşəyi şüalar vasitəsilə aşkar edilməsi daha yaxşı nətiyə verir. Həmçinin onların aşkar edilməsi üçün işıq şüaları altında zərrəbin və mikroskoplardan da istifadə olunur.

Yazıya əlavə - sənədin məzmununu dəyişmək məqsədi ilə mətnə müəyyən hərflər, rəqəmlər, ştrixlər, sözlər əlavə ediməklə həyata keçirilir.

Yazıya əlavə etmə aşağıdakı əlamətlərə görə müəyyən edilir:

- ☞ mətndə sətirlərin yerləşməsinə görə;
- ☞ sətirlərdə, sözlərdə, hərflər arasında intervalın pozulması (sıxlaşma);
- ☞ mətndə mürəkkəbin rənginin müxtəlif olması;
- ☞ mətndə mürəkkəb yayımlarının və büküşlərin əmələ gəlməsi;
- ☞ mətndə olan hərflərlə əlavə edilmiş hərflərin (hərfin) ölçülərində uyğunsuzluqların olması.

Qeyd olunan əlamətləri spektrin görünməz şüaları altında və mikroskopik tədqiqat vasitəsi ilə aşkar etmək mümkündür.

Sənədin müəyyən hissələrini kənarlaşdıraraq digərini yapışdırmaq. Buna misal olaraq sənəddən müəyyən rəqəmi, işarəni kənarlaşdırmaqla başqasının yapışdırılmasını, fotosəklin dəyişdirilməsini, sənədin səhifələrinin dəyişdirilməsini göstərmək olar.

İmzaların texniki saxtalaşdırılmasının tədqiqi.

İmzaların saxtalaşdırılması texniki üsulla həyata keçirilir və texniki-kriminalistik tədqiqat yolu ilə aşkar edilir.

İmzanın köçürülməsi aşağıdakı üsullarla həyata keçirilir:

☞ itilənmiş predmetlə imzaya tə'sir göstərərək və onu karandaşla və ya mürəkkəblə təzələmək;

☞ imzanı köçürmə kağızı vasitəsilə köçürmək;

☞ imzanın şəklini karandaşla çəkmək və sonradan onu mürəkkəblə təzələmək.

Saxtalaşdırılmış imzaların tədqiqi zamanı əslinə zərrəbin və ya mikroskopla baxdıqda onun üzərində qrafit və ya köçürmə kağızında olan xüsusi kütlənin qalığı aşkar edilir. Belə halları EOP - elektron optik cihazı ilə də müəyyən etmək olur.

İmzaların texniki saxtalaşdırılmasının müəyyən edilməsi məqsədilə keçirilən ekspertiza aşağıdakı suallara cavab verməyə imkan verir:

1) tədqiq olunan imza hər hansı texniki vasitələrin köməyi ilə ijra olunub, yə'ni imza saxtalaşdırılıbmı?

2) imzanın saxtalaşdırılması hansı texniki üsulla həyata keçirilmişdir?

Tədqiqat zamanı ekspert imzanın əslini və onun eksperimental nümunələrini nəzərdən keçirir.

Bu prosesdə MBS mikroskopundan, zərrəbinlərdən və EOP cihazından istifadə olunur.

Sonra isə ekspert imzanın aşağıdakı əlamətlərini müəyyən edir:

☞ ijra zamanı hərəkətin forması;

☞ imzada hərflərin birləşdirilməsi zamanı hərəkətin forması;

☞ imzanın son hissəsinin iyrası zamanı hərəkətin istiqaməti;

☞ ijra zamanı hərəkətin davamlılığı və sür'əti;

☞ imzada olan hərflərin və onların elementlərinin ölçüsü;

☞ imzada olan hərflərin və ştrixlərin meyliyi.

Zədələnmiş sənədlərin məzmununun bərpa edilməsi.

Jinayət tətbiqi üzrə ibtidai araşdırma zamanı kimyəvi reaktivlə və ya mexaniki üsulla pozulan, xətt çəkilməmiş, qaralanmış və boyaqla örtülmüş mətnlərin, habelə yanmış sənədlərin məzmununun bərpa edilməsi zərurəti meydana çıxır.

Mexaniki pozma zamanı vərəq səthində boyayıcı maddələrin və ştrixlərin qalıqları olan hissələr ultrabənövşəyi və infra-qırmızı şüalar altında şəkli çəkilməklə, diffuz-surətçıxarma metodu tətbiq etməklə tədqiqat aparılır.

Kimyəvi reaktivlə pozma zamanı isə kimyəvi üsullardan istifadə olunur. Vərəq üzərində görünməyən yazıları aşkarlamaq məqsədilə ultrabənövşəyi şüalarla lüminessensiya analizindən istifadə olunur.

Mətnlərin kimyəvi reaktivlərlə pozulması zamanı pozulan yerlərdə kimyəvi maddələrin qalıqları da qala bilər. Belə ki, onlar tədqiqat zamanı kimyəvi analize məruz qalır və tərkibi müəyyənləşdirilir. Belə hallarda ultrabənövşəyi və infraqırmızı şüalardan istifadə etməklə şəkilçəkmədə geniş istifadə olunur.

Kimyəvi üsulla pozulmuş sənədlərin tədqiqində aşağıdakı suallar həll olunur:

1. Sənəddə olan qeydlər kimyəvi maddələrin və həlledicilərin təsirinə məruz qalıbmı?
2. Pozma zamanı hansı kimyəvi maddədən istifadə olunmuşdur?
3. Sənədin ilkin məzmunu nədən ibarətdir?

Qaralmış, boyaqla örtülmüş, xətt çəkilməmiş, jırılmış, yanmış sənədlərin məzmununun bərpa edilməsi.

Qaralmış, boyaqla örtülmüş, xətt çəkilməmiş sənədlərin məzmununun bərpa edilməsi laboratoriya şəraitində keçirilir. Bu zaman aşağıdakı metodlar tətbiq olunur: *işıq süzgeçləri vasitəsi ilə müayinə; kontrast*

fotomaterialin şəklini çəkmə; işıq süzgəjləri ilə fotoşəkli çəkmə; rentgen və infraqırmızı şüalarla şəkilçəkmə; qırmızı lüminessensiyada şəkilçəkmə.

Sadalanın metodlardan savayı diffuz-surətçixarma metodundan da istifadə olunur. Bunun üçün də fotoplastik (xüsusi kontrastlı və ya diapozitivli), fotokağız (distillə edilmiş suda yuyularaq) xlorvinil pilyonka tədqiq olunan obyektlə kontakt gətirilir. Onun üzərinə isə sarı, qırmızı və ya adi zəif işıq salınır və kontrastlı aşkarlayıcı da istifadə olunur.

Sənədin mətni təbii faktorların təsiri ilə pozulduqda isə işıqayırıcı şəkilçəkmə, spektrin dar sahələrini ayırmağa imkan verən monoxromatik işıq süzgəjlərindən, ultrabənövşəyi və infraqırmızı şüalar vasitəsi ilə şəkilçəkmədən istifadə edilərək tədqiqat aparılır.

Jırılmış (hissələrə bölünmüş) sənədlərin məzmununun bərpa edilməsi əvvəlcə kağızın fiziki rənginə, qalınlığına, mətbəə qrafalarına, yazı mətninin rənginə, rekvizitlərinə görə seçilir. Seçilmiş kağızlar jırılma xəttinə əsasən yığılır və iki şüşə parçası arasında qoyularaq kənarları yapışqan lent vasitəsi ilə bərkidilir.

Yanmış sənədlərin məzmununun bərpa edilməsində müəyyən çətinliklər yaranır.

Yanma nəticəsində kağızın dəyişməsinə üç mərhələyə ayırmaq olar: *quruması, kömürləşməsi, küllənməsi.*

Birinci mərhələdə kağız nəmliyini itirir və yığılmağa başlanır. Kağızın kömürləşməsi $t = 150 - 200^{\circ}\text{s}$ baş verir. Kağız qaralır, yığılaraq ölçüsü kiçilir. Sonra isə külləmə prosesi başlanır. Bu prosesdə kağızın rəngi ağarmağa və hər hansı bir təsirdən dərhal dağılmağa başlayır. Çox hallarda tədqiqatın obyektini əsasən kömürləşmiş sənədlər təşkil edir. Yanmış sənədin dağılması üçün qabaqjadan onun üzərinə su çiləyici və ya yumşaq fırça ilə 15%-li qliserin məhlulu çəkilərək bərkidilir və qablaşdırılır.

Yanmış sənədlərin məzmunu infraqırmızı və ultrabənövşəyi şüalarda fotoşəkli çəkilməklə və ya kimyəvi analiz metodu ilə bərpa olunur.

Bu metodlar səmərə vermədikdə isə yanmış sənəd iki istiliyə davamlı şüşə arasında yerləşdirilir və temperaturun təsirinə məruz edilir və sənədin mətni külləmə fonunda aydın görünür.

Möhür və ştamplərinin tədqiqi.

Sənəddə olan faktların təsdiq edilməsi məqsədilə möhür və ştamplə əksi bir rekvizit kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Möhürlər və ştamplər e'malatxanalarda xüsusi texnologiya əsasında rezindən, metaldan, polimer materiallardan hazırlanır.

Həqiqi möhürlərin (ştamplər) əlamətləri, onların əkslərində olan əlamətlərlə xarakterizə olunur.

- ☞ hərflərin şəklinin mətbəə şriftlərinə uyğunluğu;
- ☞ mətndə qrammatik səhvlərin olmaması;
- ☞ sözlər və hərflər arasında intervalın bərabər olması;
- ☞ mətnin mərkəzinə münasibətdə bütün hərflərin ciddi olaraq radial yerləşməsi;
- ☞ şrift mətni və ya ifadələri daxildən bölən yerlərə münasibətdə simmetrik yerləşməsi.

Möhür və ştamplə əksləri aşağıdakı üsullarla saxtalaşdırılır:

- ☞ sənəddə möhür əksini çəkməklə;
- ☞ mətbəə şriftlərini yığmaqla;
- ☞ saxta vasitəsi ilə;
- ☞ nəm köçürmə yolu ilə;
- ☞ köçürmə kağızı vasitəsi ilə;
- ☞ möhür və ştamplərinin tədqiqi zamanı tədqiqatın obyektinə olan möhür (ştamplə) əksinin və möhür (ştamplə) əslinin əksinin müqayisəsi ilə.

Makina mətnlərinin tədqiqi.

Makina yazısı müxtəlif növ jinayətlərin açılması və istintaqında tədqiqat obyektinə olur.

Yazı makinaları sisteminə, tipinə, modelinə və digər texniki xarakteristikalarına görə bir-birindən fərqlənirlər. Yazı makinasının qrup mənsubiyyətini müəyyən etməyə imkan verən əsas ümumi əlamətlər aşağıdakılardır: əsas mexanizmin addımı, şriftin tipi, sətirlərarası intervalın ölçüsü, işarələrin komplekti.

Əsas mexanizmin addımı makinanın düyməjiklərinə təsir edərkən onun karetasının hərəkət etdiyi məsafə adlanır. Əsas mexanizmin addımını müəyyən etmək üçün ştangenpərgar vasitəsi ilə mətndə 25-30 işarəlik sətir götürülür, (birinci və sonunju işarə eyniadlı olmalıdır). Həmin sətirin məsafəsini addımların və sözlər arasında araları nəzərə alınmaqla hərflərin sayına bölmək lazımdır.

Sətirlərarası interval şaquli istiqamətdə sətirlərarası məsafə kimi başa düşülür. Bu zaman ştangenpərgar vasitəsi ilə mətndə şaquli istiqamətdə eyni adlı hərflər arasında məsafə bir neçə yerdə ölçülür. Orta qiymət müəyyən edilir, ümumi və xüsusi əlamətləri aşkar edilir. Ümumi əlamətlərə möhür dairəsinin ölçüsü, gerbi, hərflərin forması, onlar arasında interval və s. aiddir.

Xüsusi əlamətlərə isə hərf, onların elementlərinin və möhür əksinin ayrı-ayrı fraqmentlərinin quruluşu və onlarda olan defektlər və s. aiddir. Bu əlamətlərin MBS mikroskopu vasitəsi ilə əvvəljə 4-6 dəfə, sonra isə 10-15 dəfə böyütməklə aşkar edilməsi məqsədəuyğundur.

Möhür əksində aşkar edilmiş hər bir xüsusi əlamət ayrıja böyüdülmüş fotoşəkildə müqayisə edilir.

Tədqiqat bə'zi hallarda möhür əksinin və əkslər nümunələrinin 2-2,5 dəfə böyüdülmüş neqativlərini üst-üstə yerləşdirməklə həyata keçirilir. Bu zaman möhür əkslərində və əkslər nümunələrində olan ayrı-ayrı elementlərin uyğunluğu nəzərdən keçirilir.

Müqayisəli tədqiqat zamanı tədqiq olunan əkslərdə 12 xüsusi element uyğun gəlməsi müsbət rə'yin formalaşmasını tə'min edir.

Yazı işarələrinin komplekti.

Müxtəlif modelli makinalarda yazı işarələri komplekti də müxtəlif olur. Yazı makinaları klaviaturasında 42, 44 və ya 46 düyməjək olur ki, onlar da 84-88 və yaxud 92 işarəyə uyğun olur. Yazı makinalarının tədqiqi zamanı apostrof, durğu işarələri, riyazi işarələr, habelə müxtəlif formalı mö'tərizələrə xüsusi fikir vermək lazımdır.

Şriftlərin xarakteristikası Şriftlər işarələrin hündürlüyünə, ölçüsünə, habelə onların şəklinə görə fərqlənirlər. İşarələrin ölçüsü müəyyən edilərkən onların eni və hündürlüyü nəzərə alınmalıdır.

Yazı makinasının xüsusi əlamətləri onun mexanizminə görə xarakterizə olunur.

Yazı makinasının mexanizmini əks etdirən xüsusi əlamətlərə aiddir:

- ☞ mətnin ayrı-ayrı işarələrinin şaquli və üfüqi üzrə yerləşməsi;
- ☞ şaquli üzrə əkslərin tam olmaması;
- ☞ əkslərdə rəngin qeyri-bərabər olması;
- ☞ sətirlərin paralel olmaması.

Şriftlərin xüsusi əlamətlərinə aiddir:

- ☞ detal şəkillərinin əyri-üyrü olması;
- ☞ hərflərin ayrı-ayrı hissələrinin qeyri-proporsional yerləşməsi;
- ☞ kor sahələrin əmələ gəlməsi.

Yazı makinalarının tədqiqində aşağıdakı suallar həll olunur:

- 1) Mətnin ijra olunduğu yazı makinası hansı sistemə aiddir?
- 2) Mətn (onun fraqmentləri) bir və ya bir neçə yazı makinasında ijra olunubmu?
- 3) Mətnə əlavə olunmuşdurmu və hansı yazı makinasında.
- 4) Tədqiqata göndərilən mətn yazı makinasında tə'mirə qədər və ya ondan sonra ijra olunubmu?
- 5) Mətn bir və ya bir neçə şəxs tərəfindən ijra olunubmu?

Mətnin eyni makinada ijra olunduğunu müəyyən etmək üçün ekspertin sərənjamına həmin makinada yazılmış sərbəst və eksperimental yazı nümunələri verilməlidir. Eksperimental yazı nümunələri elə

yazılmalıdır ki, makinanı xarakterizə edən əlamətlər maksimum dərəcədə əks olunsun. Həmçinin yazı makinası təmir edilmişsə və şriftlər dəyişibsə bu barədə ekspertə xəbər vermək lazımdır.

Nəticə

Qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə xəşünaslığın yaranması XIX əsrə təsadüf edilir. Məhkəmə xəşünaslıq ekspertizasının müvəffəqiyyətlə keçirilməsini təmin etmək üçün zəruri materialların hazırlanması əsas amillərdən biridir. Materialların hazırlanmasında aşağıdakı əsas prinsiplər rəhbər tutulmuşdur.

Xəşünaslıq ekspertizasının təyin edilməsinin prosessual cəhəddən əsaslı olması vaxtında təyin olunması, tədqiqat obyektlərinin əmələ gəlmə mənbəyinin etibarlılığı, ekspertə təqdim olunan materialların kifayət qədər olması.

Məhkəmə xəşünaslıq ekspertizasına təqdim olunan əsas obyektlə, yazı nümunələridir və onlar üç qruppa bölünür: sərbəst, şərti-sərbəst və eksperimental yazı nümunələri. Ekspertizanın keçirilməsi üçün təqdim olunan nümunələrin həcmi kifayət qədər olmalıdır.

Xüsusilə eksperimental yazı nümunələrinin alınmasına daha ciddi yanaşma tələb olunur və onların alınmasında müəyyən taktiki qaydalara riayət olunmalıdır.

Mühazirədə xəşünaslıq ekspertizasının təyin olunmasının əsas məqsədi, obyektləri, materialların alınması, tədqiqat qarşısında qoyulan sualları yazı xəttinin ümumi və xüsusi əlamətləri, həmçinin ekspert tədqiqatının əsas metodları və ekspert rəyinin qiymətləndirilməsinin əsas meyarları barədə məlumatlar tam açıqlanmışdır.

Mühazirədə məhkəmə-müəllifşünaslıq ekspertizasının mahiyyəti, məqsədi, obyektləri, əsas tədqiqat metodları, ekspertizada həll olunan əsas məsələlər və nəticələrin qiymətləndirilməsi və rəyin formalaşdırılması kimi vacib əhəmiyyət kəsb edən məsələlər ətraflı şərh olunmuşdur.